

ПРАКТИКА И ОПИТ
PRACTICE AND EXPERIENCE

**ОПАЗВАНЕ И ЗАЩИТА НА КНИЖОВНО-ДОКУМЕНТАЛНОТО
НАСЛЕДСТВО: ПРИНЦИПИ И ЕТАПИ, НОРМАТИВНА УРЕДБА,
ДОБРИ ПРАКТИКИ**

Венцислав Велев

Университет по библиотекознание и информационни технологии

<https://doi.org/10.70300/YScgZbny2DQtK1kgxyfIbo>

Резюме: *Книжовно-документалното наследство е основен източник на културна, историческа и национална идентичност. В дигиталната епоха, когато достъпът до информация е лесен, физическото съхранение и опазване на документи са изложени на нарастващи заплахи – от климатични промени, физическа деградация и липса на ресурси. Изследването се базира на анализа на международни документи (програми на ЮНЕСКО и IFLA, Европейския съюз) и национална регулация (Закона за културното наследство в България и Закона за националния архивен фонд). Материалът включва примери за добри практики от страни с развита стратегия за опазване на документалното наследство (САЩ, Германия) и очертава мерки за консервация и дигитализация. Изводите се базират на анализ на съществуващите данни от български архиви и библиотеки, получени в резултат на проведени теренни проучвания, както и на такива, извършени от архивисти и специалисти в сферата на културното наследство.*

Ключови думи: *нормативна уредба; книжовно-документално наследство; културно наследство; архиви; ЮНЕСКО; Europa*

Увод

Съхраненото книжовно-документално наследство е израз на националната памет и културна идентичност, което ни свързва както с миналото, така и с бъдещето. В съвременния свят, в който достъпът до информация е по-бърз и по-лесен от всякога, опазването и защитата на това наследство стават все по-наложителни. Запазените от миналото книги и документи представляват важна част от националната идентификация на всяка държава и отразяват ключови моменти от нейното историческо, социално и културно развитие. В същото време нарастващите заплахи от физическо разрушаване на документи, причинени от фактори като климатични промени, природни бедствия, човешка небрежност и недостатъчно финансиране на архивните институции, изискват актуализирани и ефективни подходи и методи –

цялостна стратегия за съхранение и защита. Необходимостта от адекватна на съвременните условия на развитие нормативна уредба, както и от нейното приложение в практиката е част от политиката, свързана с опазването на книжовно-документалното наследство. В този контекст изпъкват няколко ключови аспекта, които следва да бъдат разгледани:

- **Универсален достъп и обществено значение:** Законите мерки трябва да балансират опазването на наследството с необходимостта от обществен достъп. Важно е да се осигурят условия, при които широката общественост и научната общност да имат възможност за достъп до тези документи, като същевременно се гарантират тяхната сигурност и защита.
- **Консервация и дигитализация:** Нормативната уредба следва да включва задължителни стандарти за консервация и условия за съхранение на документите. В допълнение, трябва да се предвиди политика за дигитализация, която не само ще улесни достъпа, но и ще защити документите от физическо увреждане.
- **Сътрудничество между институциите:** Ефективното опазване на наследството изисква сътрудничество между различни институции – библиотеки, архиви, музеи, университети и др. Законодателството трябва да насърчава и регулира това сътрудничество, като създава ясни отговорности и механизми за координация.
- **Финансиране и ресурси:** Поддържането на документи и архиви изисква значителни ресурси, включително обучение на специалисти и използване на технологии за консервация и дигитализация. За да бъде адекватна, нормативната уредба трябва да предвиди устойчиви източници на финансиране.
- **Защита на документите от риск:** Законодателството следва да съдържа ясни насоки за управление на риска и аварийно реагиране, за да осигури дългосрочна защита на наследството. То следва да съдържа и ясно разписани протоколи за действия при бедствия, природни катаклизми, пожари или наводнения.
- **Санкции за унищожаване и злоупотреба:** Важно е законите да предвиждат и строги санкции при незаконно унищожаване, прехвърляне или злоупотреба с културни и документални ценности, за да се предотвратят подобни действия.
- **Хармонизация с международните стандарти:** България трябва да се съобразява с добрите практики и стандарти на международни организации като ЮНЕСКО и IFLA. Законната уредба следва да бъде съвместима с международните ангажименти и практики в областта на културното наследство.

Методология на изследването

За постигането на целите на изследването се използва комплексен подход, който обхваща няколко ключови метода и източника. Първо, извършва се анализ на съществуващата нормативна база в България, както и проучването ѝ на международно ниво. Като втори методологичен подход е избран сравнителният анализ на добри практики от различни държави с утвърдени стратегии за опазване и съхранение на документалното наследство, включително Франция, Германия и САЩ. Примерите от тези страни служат като модел за адаптиране на успешни решения в местния контекст, като акцентът е върху дълготрайното съхранение и дигитализацията. Оценката и основните изводи за текущото състояние, свързано с опазването и защитата на книжовно-документалното наследство в България, са направени на базата на проведеното изследване, което е съпроводено и от теренно проучване в редица български архиви и библиотеки (Balgarskoto 2018; Petkova 2011; Velev 2021b).

Основни етапи, свързани с процесите по опазване и защита на книжовно-документалното наследство

Опазването и защитата на книжовно-документалното наследство изискват последователни стъпки, за да се осигурят неговата устойчивост, протекция и достъпност.

Идентификация, инвентаризация, каталогизация и създаване на бази с данни

Идентификацията на всички значими документи от културно и историческо значение е първата стъпка към тяхното съхранение и защита. Осъществява се проследяване на съдържанието и състоянието на документацията, което спомага те да се идентифицират. Този процес е съпроводен от създаването на определен тип каталози, в които първично всеки елемент се описва детайлно: произход, дата, състояние и др. Отделянето на важни документи и архиви от общия книжен масив е ключов процес, който започва със съставянето на точни и систематични каталози. В редица страни са създадени специални институции, които осъществяват тези дейности. В повечето случаи това са различни държавни и регионални архиви, както и библиотеки с общ или специализиран характер. В България процесът на идентификация се ръководи от национални институции като Държавна агенция „Архиви“ (ДАА) и Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ), което е в съответствие със Закона за културното наследство (ЗКН). В други страни се прилагат стандартизирани методики, съобразени с националните им особености.

Инвентаризацията създава подробен запис на съществуващото наследство чрез детайлно описание и класификация на всеки обект. Включва се информация като заглавие, автор, дата на създаване и физическо състо-

яние, като за целта се използват уникални идентификационни номера за лесно проследяване. Тази стъпка е важна за точното управление на съдържанието на архивите и позволява структурирано и организирано съхранение на данни за културни обекти. В България националните архиви и библиотеки поддържат инвентаризационни системи, докато на международно ниво различни държави разчитат на централизирани бази данни за по-голяма прозрачност и достъпност.

Каталогизацията е следващият важен етап, който организира документите в систематични и достъпни каталози. Чрез добавяне на метаданни, индексирание и структуриране по ключови характеристики (като тема, дата, географски произход) процесът осигурява лесен достъп и търсене на документи. Каталогизацията е основен белег на процеса по опазване на книжовното наследство и създава условия за бързо и сигурно намиране на информация както за изследователи, така и за широката общественост. Страни като България прилагат утвърдени международни стандарти за каталогизация, включително MARC и ISBD, които улесняват интеграцията в глобални системи за културен обмен и сътрудничество.

В основата на тези процеси стоят базите данни и каталогизационните системи, които не само улесняват проследяването и достъпа до книжовното наследство, но и подпомагат сътрудничеството между държавите. Чрез интеграция с международни платформи и стандарти като ISAD(G) националните бази данни позволяват обединяване на културни ресурси и улесняват глобалния културен обмен. Така идентификацията, инвентаризацията и каталогизацията на книжовно-документалното наследство се явяват основа за ефективно управление, достъпност и устойчиво опазване на тези ценности в национален и международен контекст.

Съхранение и консервация

Следващата стъпка от опазването на документалното наследство включва процеси по физическо съхранение, консервация и реставрация. Това е свързано с необходимостта от предотвратяване на деградацията на документи и включва мерки за тяхното физическо опазване. Етапът на съхранение се основава на създаването на оптимални условия за дълготрайното запазване на документите и книгите. За целта институциите, като архиви и библиотеки, следва да осигуряват подходящи температурни и влажностни нива, контрол на светлината и използване на специални материали за съхранение (като безкиселинни кутии и папки), които предпазват материалите от разпад. Съхранението включва и мерки за защита от биологични вредители, като инсектициди и редовно почистване на архивите и хранилищата. Основната цел на този етап е да се минимизира рискът от физически повреди и да се създадат условия за дългосрочна защита на документите (Tsvetanska 2024).

Консервацията се прилага с цел забавяне на по-нататъшното стареене и повреди на вече съхраняваните документи. Този етап включва превантивни действия като стабилизиране на обектите и предпазване от външни въздействия. Консервацията използва методи за предотвратяване на физическото разпадане на хартията, почистване на повърхността и прилагане на химически стабилизатори, които удължават живота на материала. Този етап обикновено не променя същността и външния вид на обекта, а се фокусира върху защитата на неговата структура. В България се използват утвърдени международни практики и стандарти, като например препоръките на ЮНЕСКО по програмата Memory of the World, както и на Международния съвет на архивите (ICA) (Velev 2021a).

Когато документите или книгите са в значително влошено състояние, се преминава към реставрация – процеса на възстановяване на тяхната структура и външен вид. Реставрацията включва прецизни интервенции, като възстановяване на скъсани страници, стабилизиране на разпадащата се хартия и възвръщане на изгубени или повредени части. Целта на този етап е да се върне оригиналният вид на документа, доколкото е възможно, и да се осигури неговата стабилност. Реставрацията изисква високоспециализирани знания и технологии, които да запазят автентичността на обекта, без да се нарушава неговата историческа стойност (Velev 2021a).

В България, за съжаление, много архивни сгради не са оборудвани със съвременни и отговарящи напълно на изискванията климатични системи, което излага голяма част от документите на риск. В този контекст, библиотеки и архиви в страни като Норвегия използват иновативни методи, включително такива, свързани със специално изградени хранилища, където се поддържат нужните температурни условия – постоянни температура, влажност, защита от външни влияния, което е изключително важно за дългосрочното съхранение на ценни документи и книги. Въпреки ограниченията на бюджета, използването на подобни технологии в България би било възможно чрез публично-частни партньорства.

Дигитализация (цифрови технологии)

В съвременното дигитализацията се оказва все по-необходим процес, спомагащ за осигуряване на защита и съхранение на документи. Книжовно-документалното наследство, наред с останалите образци на културното наследство, е подложено на множество заплахи. Тук можем да посочим климатичните изменения, замърсяване, човешка дейност, военни конфликти и природни бедствия. Това важи с особена сила за идентифицираните и каталогизирани ценни и редки ръкописи. Освен физическа защита прилагането на цифровите технологии осигурява висококачествени дигитални формати за ползване. Това включва създаването на подробни дигитални копия и метаданни, които позволяват бърз и сигурен достъп до документи. По този начин се осъществява не само опазване на физическите оригинали,

но и възможност за лесен достъп до тях за бъдещите поколения. Тези иновативни практики са пример за съвременен подход към съхранението на културното наследство, като съчетават високи технологични стандарти и дългосрочна устойчивост. Посредством постигане на пълна дигитализация архивите, библиотеките и музеите могат да разширят обхвата на своите услуги, като предлагат онлайн платформи, където потребителите ще имат възможност да разглеждат и изследват документите от всяка точка на света. Тези процеси изискват използването на специализирани цифрови технологии и инструменти, които да осигурят висококачествени изображения и информация. Важно е също така създаването на метаданни, които да улеснят търсенето и управлението на дигитализираните обекти. Днес много библиотеки и архиви прилагат стандартизирани формати и протоколи, които гарантират съвместимост и дългосрочна устойчивост на дигиталните колекции. В допълнение, дигитализацията улеснява и интеграцията с различни образователни и изследователски платформи, което увеличава ангажираността на обществеността и насърчава културния обмен.

С развитието на технологиите изкуственият интелект (AI) също започва да играе важна роля в опазването на културното наследство. Чрез машинно обучение и обработка на естествен език AI може да анализира и класифицира големи обеми данни, което значително ускорява процесите на дигитализация и архивиране. Разработването на алгоритми за разпознаване на образи може да бъде използвано за автоматично идентифициране на артефакти или документи, което спестява време и ресурси на специалистите. AI също така предлага нови възможности за интерпретация на културното наследство. Чрез анализ на исторически данни и модели AI може да помогне за разкриването на нови взаимовръзки и значимости в културната история.

Протекция и превенция

Опазването на книжовно-документалното наследство изисква не само активни мерки за съхранение и реставрация, но и стратегии за протекция и превенция, които да предотвратят физическите и химичните повреди на ценните документи.

Протекцията включва разработване на политики и механизми, които да осигурят безопасността на материалите и да ограничат рисковете от заплахи, като климатични промени, замърсяване, биологични вредители и човешки действия. Един от основните аспекти на протекцията е създаването на безопасна среда за съхранение на документите. Това може да включва инсталиране на системи за контрол на климата в архивите и библиотеките, които да поддържат постоянни температурни и влажностни условия. Също така физическите бариери, като противопожарни стени и охранителни системи, играят ключова роля в защитата на материалите от външни заплахи. Разработването на планове за евакуация при извънредни ситуации

и редовното провеждане на обучения за персонала относно безопасността и защитата на архивите са също важни мерки за протекция.

Превенцията на загуби, причинени от природни бедствия или инциденти, е следващата важна стъпка. Това включва създаване на подходящи условия за съхранение и защита чрез пожароизвестителни системи, системи за сигурност и устойчиви архивни обекти. Американската библиотечна асоциация (ALA) публикува наръчници за библиотечните и архивните институции, които насърчават предварителни мерки като пожароустойчиви помещения и сигурни хранилища. Превенцията на повреди е насочена към минимизиране на рисковете, свързани с естественото стареене на материалите и външните влияния. Тук влиза и регулярната оценка на състоянието на документите, което позволява ранното идентифициране на проблеми, преди те да станат сериозни. Друг важен аспект на превенцията са образованието и обучението на персонала, което позволява по-добро разбиране на нуждите и уязвимостите на книжовно-документалното наследство. Създаването на информационни кампании, насочени към обществеността, е ключово за повишаване на осведомеността относно важноста на опазването на културното наследство и за насърчаване на индивидуалната отговорност. Такива кампании следва да се организират и по посока на превенцията на неправилна употреба от страна на читателите и служителите най-вече на книжни носители.

И не на последно място, опазването на ценни документи включва и предприемане на мерки, свързани с борбата с незаконната търговия. Международни организации като Интерпол си сътрудничат с ЮНЕСКО за предотвратяване на кражби, което е важна практика и за България.

Нормативна база

Съществуващата национална нормативна база намира изражение в Закона за културното наследство (ЗКН) и Закона за националния архивен фонд (ЗНАФ). Налице са и редица поднормативни документи, които са в отговор на направени препоръки от страна на ЮНЕСКО и ICA. Като цяло, всички са синхронизирани с актуалните международноправни документи и тенденции в областта на опазването на книжовно-документалното наследство. В тях са отразени основни принципи и задължения на отделните институции в тази област (Velev 2021b).

Закон за културното наследство (ЗКН)

При направен преглед на Закона за културното наследство обаче се констатира, че въпросите, свързани с опазването на документалното наследство, са споменати доста бегло. Основният фокус на този закон е върху обектите на материалното културно наследство (движимо и недвижимо) и в незначителна степен – на нематериалното културно наследство. Основните

положения в ЗКН по отношение на опазването на книжовно-документалното наследство се свеждат до следните пунктове:

- Движими културни ценности: Към момента съобразно ЗКН книжовно-документалното наследство е определено като културно наследство, като е разделено на две – документално наследство (чл. 6, т. 10) и книжовни и литературни ценности (чл. 6, т. 13). Реално обаче то е причислено към групата на движимите културни ценности, където е разглеждано наред с археологически находки, произведения на изкуството и предмети с историческа стойност. По този начин съобразно научната и културна област, към която принадлежат, запазените от миналото документи се определят като движими културни ценности по следния начин: Архивни: документи с културно и научно значение, независимо от времето, мястото, носителя и техниката на създаването им (чл. 53, т. 7); Книжовни: ръкописни културни ценности до края на XVIII век, старопечатни редки и ценни издания, които притежават научна, културна, полиграфическа или библиографска стойност (чл. 53, т. 8). Така книжовно-документалното наследство попада в по-широката категория на обекти, които подлежат на регистрация и опазване.
- Регистрация и идентификация: Въпреки че липсват конкретни указания за документалното наследство, ЗКН изисква извършване на определени дейности, насочени към идентификация и регистрация на движимите културни ценности. Това е важен елемент от процеса на опазване, тъй като позволява документи с висока стойност за културното наследство да бъдат регистрирани и защитени като част от националното богатство. В текстовете на ЗКН (чл. 96–107) обаче не се откриват специални правила и стандарти, които следва да се прилагат конкретно към това как тези процеси да се отнасят към документи и архиви, което предвид спецификата на този тип движими културни ценности представлява съществен пропуск.
- Консервация и реставрация: ЗКН предвижда, че държавата трябва да подпомага консервацията и реставрацията на движими културни ценности, включително документалното наследство (чл. 15, 164–168). Отново обаче липсват специфични изисквания, които да адресират уникалните нужди на документалните архиви, например защитата от стареене на хартия.
- Превенция и защита от незаконен трафик: ЗКН подчертава необходимостта от мерки срещу незаконното придобиване и износ на културни ценности, включително книжовно-документалното наследство. Тази разпоредба е важна за документалното наследство, тъй като се насочва към предотвратяване на загубата на ценни документи, особено такива с национална и културна значимост, чрез строг контрол при износ и прехвърляне в чужбина (чл. 132–145).

- Международно сътрудничество и програми: ЗКН допуска участие на България в международни програми и проекти, свързани с опазването на културното наследство. Това включва и документалното наследство, макар че в ЗКН не е отделено специално внимание на него. Например участие в програми като „Паметта на света“ на ЮНЕСКО би могло да бъде осъществено на основата на ЗКН, но на практика по-често става чрез архивните институции и други допълнителни нормативни разпоредби.

Закон за националния архивен фонд (ЗНАФ)

Като цяло, както вече бе отбелязано, българското книжовно-документалното наследство бива разглеждано от ЗКН като част от по-широката категория на движимите културни ценности. Констатира се липса на детайлна регламентация по отношение на специфичните мерки за защита и консервация, които такъв тип наследство изисква. В случая липсват и директни препратки към специализирания Закон за националния архивен фонд, в които да се набележат конкретни мерки, препоръки и действия. Посоченият ЗНАФ е основният нормативен акт, който осигурява рамката за защита и управление на документалното наследство. Приет през 2007 г. и претърпял изменения през последните години, той регламентира дейностите по събиране, съхранение, опазване и използване на документите с историческа, научна, културна и обществена значимост. В него се включват правила за управлението на всички архивни документи, независимо от техния произход – те могат да бъдат създадени от държавни институции, юридически лица, частни лица и организации. Основни акценти в ЗНАФ, отразяващи необходимостта от протекция и опазване на документалното наследство, са следните:

- Какво подлежи на включване в националния архивен фонд, принципи на събиране и съхранение, отговорност на институциите: ЗНАФ изисква отговорните архивни институции да събират и регистрират документи, които имат дългосрочна стойност за държавата и обществото. Тези документи трябва да бъдат идентифицирани като част от културното наследство, за да бъдат защитени чрез различни превантивни мерки (чл. 4). Ясно са разпределени и отговорностите между различните институции, които имат отношение към опазването на архивните документи. Държавните архиви например са основни отговорници за правилното съхранение и организиране на националния архивен фонд. Законът регламентира и задълженията на държавните и общинските структури да предоставят на архивите документи, които са от обществено значение, като по този начин се гарантира включването на всички значими документи в националния фонд (чл. 11–32).

- Условия за съхранение: ЗНАФ предвижда, че архивните документи трябва да се съхраняват при определени стандарти за сигурност и консервация. Това включва изисквания за контрол на средата, като поддържане на подходяща температура и влажност, които са от съществено значение за дълготрайното съхранение на документи от хартия, филм и други физически носители (чл. 7, 13, 25, 37, 41, 49, 60, 63, 72–83).
- Защита от повреди и унищожаване: ЗНАФ въвежда задължителни мерки за превенция и защита от физически, химически и биологични повреди. Архивите са задължени да вземат предпазни мерки, като използване на защитни средства, устойчиви на пожари и наводнения, както и регламентирани процедури за проверка на физическото състояние на документите (чл. 81).
- Цифровизация и съвременни технологии: Въпреки че първоначалният текст на ЗНАФ не е включвал разпоредби за дигитализация, през последните години са добавени промени, които насърчават процесите по цифровизация на документите. Това позволява документите да бъдат достъпни в дигитален формат, което намалява нуждата от достъп до физическите копия и допринася за тяхното опазване. Дигитализацията се разглежда и като начин за предотвратяване на загубата на документи, тъй като цифровите копия могат да бъдат съхранявани и защитени независимо от физическите (чл. 13, 90).
- Регламентиране на достъпа до документите: Освен върху опазването, ЗНАФ акцентира и върху осигуряването на достъпност до архивните документи при определени условия. Докато едни категории документи са ограничени с цел защита на личните данни, други се предоставят на обществото за изследователски и културни нужди. По този начин се постига баланс между опазването и достъпността (чл. 9, 10, 13, 25, 55, 84–100).

Прегледът на основната национална нормативна база показва, че и в двата основни закона – Закона за културното наследство и Закона за националния архивен фонд, се предоставя само основната рамка по отношение на опазването на книжовно-документалното наследство. Подчертана е необходимостта от адекватна защита, специфични стандарти за съхранение и стратегии за консервация, които са от съществено значение за дългосрочното опазване на документалните артефакти, но не са разписани достатъчно конкретни разпоредби, които да са съобразени с тяхната специфика. Няма също така ясни правила, свързани с идентификацията, инвентаризацията, каталогизацията, съхранението, реставрацията и консервацията на книжовно-документалното наследство. Процесите по осъществяване на социализация също следва да бъдат ясно посочени. Констатира се нужда от адаптация към съвременните технологии. Пона-

стоящем липсват ясни разпоредби за дигитализацията и публично-частните партньорства, които биха могли да улеснят опазването на документалното наследство. Двата закона предвиждат мерки за защита и опазване на документи, но имат нужда от актуализация в контекста на съвременните технологии. Необходими са изменения, които да улеснят процесите по дигитализация и нейното практическо използване в архивите и библиотеките.

Международна правна регламентация, свързана с опазването и защитата на книжовно-документалното наследство

Международната практика предоставя редица примери за развитието на нормативна уредба и прилагането на стандарти, насочени към опазването на книжовно-документалното наследство. Различни страни и световни организации са разработили законодателство, политики и стандарти, които утвърждават конкретни изисквания за дългосрочното съхранение на ценни документи и архивни материали. На международно ниво ЮНЕСКО насърчава приемането на основни нормативни документи (конвенции), наличието на които създава рамка за сътрудничество между държавите, както и съдейства за имплементиране на основни международно признати постановки в националните правни системи. Към настоящия момент ролята на подобен документ се изпълнява от програмата „Паметта на света“ (Memory of the World). Тя е създадена през 1992 г. с цел опазване на документалното наследство, застрашено от изчезване, и за улесняване на достъпа до важни документи, архиви и колекции. Програмата не е правно обвързваща като конвенция, но предоставя глобална рамка за опазване на документи. В този смисъл „Паметта на света“ представлява най-близкият аналог на конвенция за опазване на документалното наследство, но без задължителен статут. Подкрепят се усилията на отделните страни, насочени към изработването на специално законодателство и политики за защита на документи, обмена на добри практики и поддържането на регистри на националното и световното документално наследство. Разчита се на доброволното участие на страните и институциите, които да идентифицират, съхраняват и защитават уникалните си документи като част от световната културна памет. Препоръчват се дейности, насочени към: регистриране на документи с изключителна стойност – документалното наследство, което има голямо културно и историческо значение, може да бъде включено в регистъра на „Паметта на света“. Тази регистрация насочва вниманието към документи, нуждаещи се от опазване, и подпомага привличането на ресурси за тяхната консервация и дигитализация; повишаване на осведомеността – програмата насърчава разбирането за важноста на документалното наследство и ролята му за културната памет и идентичност; техническа помощ и международно сътрудничество – ЮНЕСКО съдейства на страните за осигуряване на експертна помощ и

ресурси за опазване, консервация и дигитализация на документалното наследство; обмен на добри практики и технологии – ЮНЕСКО предоставя методическа помощ по отношение на приложими съвременни подходи и технологии, подходящи за дигитализация и дългосрочно съхранение на документи (Velev 2021a).

Като страна – членка на Европейския съюз (ЕС), България, както и останалите страни от Съюза, се придържа към конкретни разработени документи. Основен между тях е Европейската културна конвенция (1954 г., ратифицирана от България през 1991 г.). В нея, както и в последващи документи, ЕС определя опазването на книжовно-документалното наследство като част от културните политики, които целят да насърчат културното разнообразие и дългосрочното съхранение на европейското културно наследство. Въпреки че отговорността за управлението на процесите по опазване на културното наследство е основно на национално ниво, ЕС създава общи рамки, насоки и програми, които подкрепят страните членки в усилията им за съхраняване на културното и документалното наследство. Акцент се поставя върху подобряването на достъпността и устойчивото опазване на документите. В този смисъл е и разработената специфична директива, която насърчава отворения достъп и повторното използване на информация от публичния сектор, включително архиви и библиотеки. С Директивата за отворените данни и повторното използване на информацията от общественния сектор (PSI Directive, Директива 2019/1024) държавните институции, включително архивите и библиотеките се задължават да предоставят достъп до своите данни и документи за повторна употреба, което съдейства за по-доброто управление и опазване на книжовно-документалното наследство. Всяка държава членка е задължена да създаде подходящи механизми за осигуряване на достъпност и съхранение на документите, с приоритет към дигитализация.

Директивата за авторското право в цифровия единен пазар (Digital Single Market Directive, Директива 2019/790/ЕС), приета през 2019 г., цели да се адаптира авторското право към съвременната цифрова среда. Тя предоставя по-ясни правни условия по отношение на достъпа до културно наследство – чрез нови норми за цифровото копиране, съхранение и използване на произведения. По отношение на опазването на книжовно-документалното наследство Директивата въвежда специфично изключение за възпроизвеждането, но само за целите на съхраняването на културното наследство. Културните институции получават нови инструменти за съхранение и предоставяне на достъп до културно значими документи, което е от основно значение за дългосрочното съхранение на наследството в дигиталната епоха. Застъпва се и въпросът за дигитализацията на произведения, чиито авторски права вече са изтекли, което позволява на културни институции – библиотеки, архиви и музеи, да съхраняват дигитални копия на тези произведения и да ги предоставят на широката

публика, но при определени условия. Това подпомага опазването на документите от износване или загуба на оригиналите и същевременно улеснява достъпа до тях в цифров вид, независимо от местоположението на потребителите.

Europeana е основната европейска платформа за цифрово културно наследство, която обединява и осигурява достъп до милиони дигитализирани обекти от библиотеки, архиви, музеи и галерии в цяла Европа. Посредством нея се предоставя на широката публика, изследователи и образователни институции онлайн достъп до разнообразно културно съдържание – книги, архивни документи, картини, филми и музика. Платформата подкрепя опазването на националните култури и насърчава обмена на знания. На следващо място, чрез въвеждането на общи стандарти за метаданни, Europeana улеснява съвместимостта между културни институции от различни държави, което допринася за единен европейски подход към дигитализацията. Посредством въвеждането на цифровите технологии не само се реализира защита от физическо увреждане на книжовното и документалното наследство, но и се гарантира тяхното дългосрочно съхранение и запазване за бъдещите поколения. Europeana е от ключово значение за опазването и популяризирането на европейското културно наследство в дигиталната ера, като осигурява ценна връзка между миналото и бъдещето и укрепва европейската културна идентичност.

В международен аспект интерес представлява и опитът на САЩ, натрупан посредством правното урегулиране на въпросите, свързани с опазването на документалното наследство. Законът за националните архиви на САЩ (National Archives Act) представлява законодателен акт, който създава и урежда дейността на Националния архив на Съединените щати (National Archives and Records Administration, NARA). Неговата цел е да осигурява устойчивото управление, както и да регулира съхранението, управлението и достъпа до федералните документи и архиви, като гарантира дългосрочното съхранение на исторически и културно значима документация. Това подпомага укрепването на националната памет и обогатява историческото разбиране за развитието на американското общество. В допълнение, са разработени стандарти за климатични условия, сигурност и достъпност, които се прилагат в държавните и обществените архиви. NARA също така изисква от държавните институции да следват протоколи за дигитализация и да създават метаданни, за да се гарантира дългосрочният достъп до документите. Американският опит е често показван като водещ и поради това част от въведените законодателни инициативи се мултиплицират и в други страни (National 1986).

Немският Федерален архивен закон (Bundesarchivgesetz) представлява строга нормативна рамка за опазване на националните архиви. Този закон е основополагащ за обработката на историческите документи и културното наследство на страната. Според него Федералният архив трябва

да съхранява, защитава и предоставя достъп до всички документи от значимост за германската история. Законът дава на Федералния архив правомощия да избира кои документи да бъдат съхранени и кои да бъдат унищожени, според тяхната историческа стойност. Това включва документи от министерства, федерални агенции, както и материали, които имат национално значение. Bundesarchivgesetz съдържа специфични разпоредби за опазването на документите от физическо увреждане, както и за защитата на тяхната цялост и достоверност. Това е ключово за дългосрочното съхранение на архивите и предотвратяването на загубата на важни исторически сведения. Немските архиви също така прилагат иновативни методи за дигитализация и разработване на онлайн бази данни, които увеличават достъпността до документалните масиви и същевременно осигуряват тяхната защита. Федералният архивен закон е от ключово значение за опазването на историческото и културното наследство на Германия. Той установява стандарти за управление и съхранение на архивите, гарантира достъпност и прозрачност на федералното управление и подкрепя развитието на иновативни подходи за дигитализация и дългосрочно съхранение. Немският опит е широко използван в редица страни от ЕС (Federal 2017).

Изводи и препоръки

Опазването на книжовно-документалното наследство изисква комплексен подход, съчетаващ традиционни методи с модерни технологии и нормативни реформи. Систематичният подход, изискващ както идентификация, така и консервация и протекция, е от значение за дълготрайното запазване на документи с културна и историческа стойност. Този процес може да бъде подкрепен чрез актуализиране на нормативната уредба и въвеждане на публично-частни партньорства, които да подсилят необходимите ресурси. По отношение на нуждата от разработване на нови стратегии, нормативни актове и подходи за опазването и съхранението на книжовно-документалното наследство могат да се направят следните основни изводи и препоръки:

1. Актуализиране на законодателството и създаване на национална стратегия: За ефективното опазване на книжовно-документалното наследство е необходимо съвременно законодателство, което да отразява текущите технологични и социални реалности. Включването на нови подходи за дигитализация и управление на архивите в една национална стратегия може да улесни сътрудничеството между институциите и да даде по-добра правна рамка за опазване и достъпност на културното наследство.

2. Насърчаване на дигитализацията и създаване на дигитални архиви: Дигитализацията е ключова за дългосрочното съхранение на документите и книжовните обекти. Създаването на национални и международни бази данни с дигитализирани материали не само ще предпази оригиналите от

физическо увреждане, но и ще осигури по-широк достъп до тях за гражданите, изследователите и институциите. Препоръчително е държавите да инвестират в дигитална инфраструктура и да създават стандарти за дигитализация и метаданни.

3. Въвеждане на нови технологии, включително изкуствен интелект (AI): Новите технологии, като изкуствения интелект, могат да подобрят процесите на идентификация, инвентаризация и управление на документите, като позволят автоматизирано разпознаване и класифициране на съдържанието, както и по-добра защита и мониторинг на състоянието на документите. AI може да подпомогне откриването на връзки между документи, които иначе биха останали неразкрити.

4. Защита на личните данни и етични стандарти: Необходимо е разработване на ясни насоки за защита на личната информация в процесите на дигитализация и публичен достъп до архивите, като същевременно се съблюдават етични принципи при опазването на културното наследство. Тази защита е особено важна, когато се работи с документи, съдържащи чувствителна информация за личности и групи.

5. Повишаване на общественото съзнание и образователни програми: Програмите за повишаване на общественото съзнание и образованието в областта на опазването на културното наследство са важни за гарантиране на подкрепа от гражданите и ангажираност към тези процеси. Чрез организиране на публични кампании, изложби и обучения общественото може да бъде по-добре информирано и ангажирано в усилията за опазване на наследството.

6. Международно сътрудничество и обмен на опит: Международното сътрудничество и обменът на добри практики между страните могат да ускорят напредъка в областта на архивирането и съхранението на документи. Организации като ЮНЕСКО и Europeana предлагат платформи за обмен на знания и споделяне на ресурси, което може да подпомогне по-малки и по-нови институции.

7. Създаване на стабилни финансови механизми за опазване на културното наследство: Осигуряването на адекватно финансиране е ключово за успешното прилагане на всички мерки, свързани с опазването и съхранението на документалното наследство. Националните правителства и международните организации могат да подкрепят съхранението на културното наследство чрез създаване на специални фондове, субсидии и програми за финансиране.

Заклучение

В заключение може да се подчертае, че нуждата от запазване и специална протекция на книжовно-документалното наследство е от съществено значение за културната и историческата идентичност на всяко общество. Този процес обхваща съвкупност от систематични етапи и

методологии – от идентификацията и инвентаризацията до съхранението, консервацията, реставрацията и дигитализацията на ценни документи и книги. Всеки етап изисква висок стандарт на професионализъм и дългосрочна стратегия, която съчетава иновативни технологии и традиционни методи за опазване.

Основните нормативни актове, които осигуряват рамката за опазване на книжовно-документалното наследство в България, включват Закона за културното наследство и Закона за националния архивен фонд. Те предоставят основни принципи и задължения за защита на документалните ресурси, но в много случаи липсват актуализации, които да отразяват съвременните технологични възможности и предизвикателства. Програмата на ЮНЕСКО „Паметта на света“ е особено важна за малки държави като България, където националните архиви и библиотеки съхраняват документи с висока културна и историческа стойност, но често не разполагат с нужните ресурси за тяхната дълготрайна защита. Съвременната нормативна уредба трябва да бъде адаптивна и добре структурирана, за да отговори на нуждите за съхраняване на това културно наследство, като осигури ясно дефинирани изисквания и стандарти за опазване. Добрите практики в международен план показват, че дигитализацията, внедряването на изкуствен интелект и разработването на подземни и климатично контролирани хранилища са ключови за устойчивостта на оригиналните материали. Примери от ЕС, Германия, САЩ и други страни демонстрират ползите от последователни и координирани усилия, които се поддържат от стабилна нормативна рамка и достъп до необходимите ресурси.

В бъдеще е наложително да продължи разработването на нови подходи за съхранение и осигуряване на по-широк достъп до книжовно-документалното наследство, като едновременно с това се гарантират неговата автентичност и цялост. Възприемането на такива иновативни и гъвкави стратегии ще позволи на обществата не само да съхранят своята културна памет, но и да я предадат в съвременна и достъпна форма на бъдещите поколения.

ЛИТЕРАТУРА

Българското книжовно наследство – част от европейското културно пространство: сборник с доклади от XXVIII Национална конференция на ББИА, Пловдив, 7–8 юни 2018 г. София: Българска библиотечно-информационна асоциация, 2018. ISBN 978-954-9837-32-2.

ВЕЛЕВ, В., 2021а. Програмата на ЮНЕСКО „Паметта на света“ – път за опазване на световното документално наследство. В: *Социална инвенция на религиозното културно наследство. Сборник изследвания. Споделен опит*. София: За буквите – О писменехъ, 74–84. ISBN 978-619-185-471-4.

ВЕЛЕВ, В., 2021б. *Национална и международна нормативна уредба за формиране на приоритети, стратегически насоки и политики в сферата на опазването на*

културно-историческото наследство. София: За буквите – О писменехъ. ISBN 978-619-185-524-7. DOI: 10.5281/zenodo.7633550.

ПЕТКОВА, Ст., 2011. *Увод в архивознанието*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. ISBN 978-954-524-773-6.

ЦВЕТАНСКА, И., 2024. *Опазване и съхраняване на писменото наследство – една философия, много интерпретации*. София: За буквите – О писменехъ. ISBN 978-619-185-647-3.

NATIONAL Archives Act, 1986. <https://www.irishstatutebook.ie/eli/1986/act/11/enacted/en/html>.

REFERENCES

Balgarskoto knizhovno nasledstvo – chast ot evropeyskoto kulturno prostranstvo: sbornik s dokladi ot XXVIII Natsionalna konferentsia na BBIA, Plovdiv, 7–8 yuni 2018 g. Sofia: Balgarska bibliotechno-informatsionna asotsiatsia, 2018. ISBN 978-954-9837-32-2.

VELEV, V., 2021a. Programata na UNESKO „Pametna na sveta“ – pat za opazvane na svetovnoto dokumentalno nasledstvo. V: *Sotsialna inventsia na religioznoto kulturno nasledstvo*. Sbornik izsledvania. Spodelen opit. Sofia: Za bukвите – O pismenehy, 74–84. ISBN 978-619-185-471-4.

VELEV, V., 2021b. *Natsionalna i mezhdunarodna normativna uredba za formirane na prioriteti, strategicheski nasoki i politiki v sferata na opazvaneto na kulturno-istoricheskoto nasledstvo*. Sofia: Za bukвите – O pismenehy. ISBN 978-619-185-524-7. DOI: 10.5281/zenodo.7633550.

PETKOVA, ST. 2011. *Uvod v arhivoznaniето*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. ISBN 978-954-524-773-6.

TSVETANSKA, I., 2024. *Opazvane i sahranyavane na pismenoto nasledstvo – edna filosofia, mnogo interpretatsii*. Sofia: Za bukвите – O pismenehy. ISBN 978-619-185-647-3.

NATIONAL Archives Act, 1986. <https://www.irishstatutebook.ie/eli/1986/act/11/enacted/en/html>.

FEDERAL Archives Act, 2017. <https://www.bundesarchiv.de/en/federal-archives/legal-basis/federal-archives-act/>.

PRESERVATION AND PROTECTION OF THE LITERARY AND DOCUMENTARY HERITAGE: PRINCIPLES AND STAGES, REGULATIONS, GOOD PRACTICES

Abstract: *Literary and documentary heritage is a major source of cultural, historical and national identity. In the digital age, when access to information is easy, the physical storage and preservation of documents is exposed to increasing threats – from climate change, physical degradation and lack of resources. The research is based on the analysis of international documents (Programmes of UNESCO and IFLA, the European Union) and national regulation (the Law on Cultural Heritage in Bulgaria and the Law on the National Archive Fund). Inclusion of examples of good practices from countries with a well-developed strategy for the preservation of documentary heritage (USA, Germany), outlines conservation and digitization measures. The conclusions are based on an*

analysis of the existing data from Bulgarian archives and libraries, obtained as a result of conducted field studies, as well as those made by archivists and specialists in the field of cultural heritage.

Keywords: *regulations; literary and documentary heritage; cultural heritage; archives; UNESCO; Europeana*

Prof. Ventzislav Velev, PhD

University of Library Studies and Information Technologies

119 Tsarigradsko shose Blvd.

1784 Sofia, Bulgaria

ORCID: 0000-0003-0666-7407

E-mail: v.velev@unibit.bg